

LA COLUMNA CASAS SALA, MEMÒRIA HISTÒRICA DE CASTELLÓ

Juan Luis Porcar Orihuela

*Seminari d'Història Local i Font Orals Universitat Jaume I
Grup per la Recerca de la Memòria Històrica de Castelló*

El 25 de juliol de 1936, pocs dies després de produir-se la sublevació militar del 18 de juliol contra el Govern de la República, una columna formada per milicians i guàrdies civils, es dirigeix des de Castelló a terres de Terol amb l'objectiu d'intentar controlar la capital i sufocar la rebel·lió militar en esta ciutat. A Sagunt s'unix una altra columna procedent de València al comandament del coronel Hilario Fernández Bujanda i milicians de la població. En el seu trajecte s'incorporen a la columna, coneguda històricament com la columna Casas Sala¹, una companyia de la Guàrdia Civil de Conca i milicians d'altres poblacions.

El 29 de juliol la columna es divideix en dos destacaments, un d'ells baix el comandament del coronel Fernández Bujanda entra en Pobla de Valverde on a la vesprada el contingent de la Guàrdia Civil es rebel·la contra els milicians –menys nombrosos–, desapareixen per sorpresa contra ells i en el xoc moren desenes de membres de la columna, fent presoners a un nombros grup pròxim als 50. Els seus dirigents són afusellats a Terol i la resta de milicians l'endemà en Pobla de Valverde.

Milicians de Sagunt i de les comarques de Castelló, que com altres del País Valencià van ser exponents de l'oposició popular a la revolta militar, van trobar la mort en les terres de Terol, els seus cossos sense identificar encara descansen en Pobla de Valverde o en el cementeri de Terol. Després de la guerra el silenci i l'oblit es van apoderar de la memòria de les victimés de les seues famílies, i encara hui és un fet pràcticament desconegut i absent en la memòria col·lectiva de la nostra ciutat.

Una memòria entesa com record col·lectiu i evocació present amb valor simbòlic dels esdeveniments viscuts per un poble en el seu passat, és transmesa per diferents fonts i en aquest cas amb una visió de conjunt de les circumstàncies que van motivar aquests fets², i es relaciona amb el compromís amb una memòria dels vençuts que pot desenvolupar una construcció social del record i la creació de llocs de memòria.

1 Per ser aquest diputat d'Esquerra Republicana per Castelló, figura política molt popular en la ciutat als anys 30, un dels impulsors i el màxim dirigent polític de la columna. Advocat natural de Manresa, va viure alguns anys desterrat a Alcalà de Xivert, després a Castelló on va intervenir en diverses causes obreres. De discurs brillant, la seua relevància política en la ciutat era important i apareix sovint en esdeveniments polítics, socials i notícies de premsa.

2 Aquesta necessitat de crear una memòria col·lectiva està relacionada (Monlleó, 2006:4) amb la creació d'un marc d'identificació personal i de col·lectivitat davant la masificació i globalització de la societat actual, es pot parlar doncs de diferents memòries segons els grups protagonistes en l'espai i en el temps. Una altra visió en l'àmbit particular reivindica el dret a l'ús social de la memòria (Castilla del Pino, 2006:15).

Aquestes línies pretenen estudiar els esdeveniments en el seu context històric amb les seues conseqüències en les circumstàncies de la guerra com en l'articulació política i social de la rereguarda, i ser l'inici d'un projecte de recuperació d'aquesta memòria històrica a partir de diferents fonts. He recollit la informació publicada sobre els fets fins a la data en diversos treballs d'investigació, premsa i fonts militars, informacions de la premsa de l'època bàsiques per a la reconstrucció dels esdeveniments, les referències als fets en obres literàries i memòries, documentació procedent de diferents arxius locals i de l'Arxiu Històric de la Guerra Civil, i noves fonts com la recollida de testimonis orals de familiars d'oficials, voluntaris i milicians castellanencs.

L'estudi i reflexió de les informacions que ens oferixen les diferents fonts històriques, ens permetran en alguns casos aventurar diferents hipòtesis que ens acosten a la realitat dels fets, i estudiar la seua transcendència en el context històric i temporal al que pertanyen –els primers dies de la Guerra Civil al País Valencià– amb tot el que suposarà per l'evolució militar i política dels esdeveniments.

El nostre objectiu és també rescatar aquests fets de l'oblit, donar veu i escoltar els familiars dels protagonistes d'aquesta història, i rendir reconeixement i homenatge a uns hòmens que van deixar la seua vida defenent la legalitat republicana i democràtica.

EL COP D'ESTAT I L'INICI DE LA GUERRA CIVIL

Els militars sublevats pretenien donar un cop d'estat mitjançant una acció ràpida, eficaç i brutal³ revoltant les tropes del Marroc espanyol per a unir-se a les casernes de la península. El Govern de la República va ser incapaç d'acabar amb l'aixecament en les primeres 48 hores⁴ i tampoc els revoltats van aconseguir un ràpid triomf fracassant en la capital⁵ i gran nombre de ciutats, donant començament així una guerra civil amb la definició en pocs dies de dues zones clarament diferenciades.

El territori del País Valencià estava comprés en la III Divisió Orgànica amb seu en València, en aquesta ciutat estava concentrada la major part de tropes i casernes militars⁶ pel que altres ciutats on hi havia forces i

3 Una acció que contemplava la detenció pistola en mà dels comandaments de les unitats militars i de les forces de seguretat que es negaven a col·laborar, i una forta repressió sobre dirigents polítics, sindicals, nuclis obrers i treballadors.

4 Hi ha coincidència entre molts historiadors en que el desconcert i la indecisió del Govern de Casares Quiroga en el lliurament d'armes a les organitzacions obreres i treballadors va ser fonamental aquestes primeres hores.

5 Motivats en part a la política de trasllats d'elements militars sospitosos que va portar a terme el Govern del Front Popular pràcticament des de la seua presa de possessió davant les remors de conspiració.

6 També es trobava la Comandancia Militar de Cartagena amb la seua base naval amb diferents regiments i unitats.

destacaments militars romanien a l'expectativa dels moviments a la capital. En Alacant, Alcoi i Cartagena les forces per ordre dels seus comandaments es concentren en les casernes -en alguns casos envoltades per unitats de milicians- a l'espera dels esdeveniments, solament es va sublevar el destacament militar d'Albacete⁷ però la ciutat és conquistada el 25 de juliol per dues columnes de milicians provinents de València i Múrcia.

En València el cop d'estat a pesar de contar amb el suport d'amplis sectors de la dreta entre la població civil⁸, els militars que ho recolzaven no eren majoria doncs molts no volien arriscar la seva carrera militar-funcionarial⁹. Els comandaments militars que encapçalaven la preparació de la revolta a València van ser Bartolomé Barba, membre de la Unión Militar Española, i González Carrasco, un general que es va fer càrrec precipitadament dels preparatius al negar-se a última hora el general Goded a fer-se càrrec de l'organització del cop a València¹⁰. Aquesta precipitació i les indecisions en els contactes amb comandaments militars dels diferents destacaments, i la descoordinació amb els elements civils de la trama juntament amb la presa del carrer per part dels milicians sota l'impuls del Comitè Executiu Popular, van ser decisius per al fracàs d'aquest intent de cop d'estat en la capital.

El general Martínez Monge, comandament militar de València, va ordenar l'aquartermament de les tropes en espera de les ordres de la Junta Delegada nomenada pel Govern i va iniciar contactes i negociacions amb els diferents comandaments de les unitats militars. L'ambient era tens amb les casernes envoltades per milicians i algunes unitats es van negar a formar columnes per marxar a Andalusia i Extremadura, fins que és va produir l'assalt d'algunes casernes l'1 d'agost i el control de la situació per part del Comité Executiu Popular davant les indecisions de la Junta Delegada del Govern nomenada per a València i dirigida per Diego Martínez Barrio.

La creació de milícies i columnes de voluntaris s'explica davant la necessitat de combatre la sublevació -amb la desaparició practicament de l'exèrcit com a conseqüència de l'acció militar contra el Govern i del decret del Govern de llicenciament dels soldats- com un recurs a un exèrcit de voluntaris que recull el moviment popular i revolucionari valencià, unes tropes envoltades ara d'una aurèola d'heroicitat i lluita (Mainar, 1998: 18).

7 On el seu tinent coronel va decretar l'estat de guerra.

8 Gran part dels membres de la Derecha Regional Valenciana, tradicionalistes i falangistes.

9 Els militars d'alta graduació no recolzaven majoritàriament el cop d'estat, el recolzament era majoritari entre oficials i militars de graduació mitjana (Mainar, 2006 b).

10 El general Goded, segons el preparatiu, devia desplaçar-se de Mallorca a València a dirigir la sublevació, però a última hora va preferir dirigir el cop d'estat a Barcelona.

18 DE JULIOL A CASTELLÓ I FORMACIÓ DE LA COLUMNA CASAS-SALA

El 18 de juliol de 1936 a Castelló el governador civil, Muñoz Ocaña, demana tranquil·litat davant d'una concentració de gent davant del Govern Civil amb motiu de les notícies de l'alçament militar a Àfrica i assegura mitjançant la premsa i la ràdio que la normalitat era absoluta, com un cap de setmana d'estiu més. Però al Governador civil li mancaven les suficients forces de seguretat per imposar la seua autoritat i prompte a la ciutat actuaren grups d'incontrolats a pesar que el comitè creat com a representat del Centre Obrer no va convocar la vaga general (Grau, 1995: 129-132)¹¹, com els extremistes que intentaren incendiar l'església de Santa Clara¹² i altres que van pretendre incendiar el Casino, però l'Alcalde i el Centre Obrer els fan desistir de l'acció, mentre que el cap de la Comandància de la Guàrdia Civil ordenava la concentració de les forces sobre la capital.¹³ Aquestes condicions van esglaiar força a la gent i el Governador va nomenar unes milícies ciutadanes per imposar l'ordre a la ciutat.

El Batalló de Metralladores nº 2 era el destacament militar a Castelló, eren unes forces poc nombroses en una província considerada tranquil·la però amb una sòlida base d'elements tradicionalistes proclius a la sublevació.¹⁴ Primitivo Peire havia substituït uns dies abans a José Giner com comandament militar del Batalló, i la seua actuació va ser decisòria en la neutralització de l'aixecament, arrestant el 19 de juliol als elements més perillosos entre l'oficialitat com el propi Giner, Cervelló i García Vallejo.

El ple de l'Ajuntament tracta el 21 de juliol baix la presidència de l'Alcalde, Manuel Aragonés Cucala, els successos militaristes d'Àfrica i redacta un comunicat d'adhesió al Govern de la República. Les reunions en la seu del Govern Civil i les del Front Popular es succeïxen, el governador Muñoz Ocaña es reuneix amb els militars retirats per la llei Azaña en un ambient tranquil, i posteriorment amb els diputats Gómez Hidalgo, Sapiña i amb el tinent coronel del Batalló de Metralladores, Primitivo Peire.

11 Triomfant d'aquesta manera la postura republicana oficialista, respectuosa envers el poder de l'Estat.

12 Assumpte tractat en el ple de la Comissió Gestora de l'Ajuntament de Castelló reunida el 30 de juliol al debat sobre la petició de remuneracions extraordinàries per part dels bombers a l'intervindre en aquest incendi i en els de les esglésies de la Trinitat i Santa Maria del 24 de juliol.

13 La Guàrdia Civil es mantenia a l'expectativa amb intenció d'intervindre però no de portar l'iniciativa. En altres ciutats espanyoles es van formar columnes amb milicians i els guàrdies civils es van reb-belar quan la situació era propícia, com va ocórrer amb les columnes que van eixir de Huelva per sofocar l'aixecament a Sevilla .

14 El Govern Civil va dissoldre el 19 de juliol una reunió al Cercle Tradicionalista.

Quan encara no s'havia resolt el problema militar a València ja que molts militars es mantenen dins les casernes desobeint les ordres de l'Estat Major Central malgrat que la sublevació semblava fracassada a València, la dualitat de poders entre el Comité Executiu Popular i la Junta Delegada del Govern no passava per bons moments. La Junta va imposar el seu criteri en la formació de les columnes de milicians que haurien de marxar cap als diferents fronts, una de les primeres amb motiu de l'aixecament de la guarnició de Terol contra el Govern. La proposta de Martínez Barrio per part de la Junta Delegada del Govern i dirigida al Comité Executiu Popular era la formació d'una columna armada que surtiria immediatament, una columna des de València i l'altra de Castelló, s'unirien per arribar a Terol.

La província de Terol va ser el front per excel·lència de les milícies valencianes els primers mesos de la Guerra Civil, per les estretes relacions econòmiques i socials entre els dos pobles, i per convertir-se en el perill més immediat, l'enemic més pròxim després de l'inesperat triomf de la sublevació a la ciutat de Terol, malgrat els pocs efectius de la seua guarnició militar. A finals de juliol els rebels sols controlaven una xicoteta franja de la província però important, doncs incloïa les localitats per on travessava la línia fèrria cap a Saragossa, decisiva per rebre reforços. La necessitat d'alliberar aquests territoris era una obligació peremptòria per al Comité Executiu Popular i per als dirigents milicians de les diferents columnes (Mainar, 1998).

El diputat Francisco Gómez Hidalgo és encarregat d'organitzar les milícies ciutadanes, encara que pareix que ja s'havia obert una llista d'inscripció de voluntaris sense fer cap crida,¹⁵ sent l'encarregat per part del Front Popular de rebre i ordenar les inscripcions Teodoro Albelda.¹⁶ S'arriba als 2.000 allistats, que vestiran camisa parda amb quatre barres.¹⁷

Entre l'oficialitat de la Guàrdia Civil, la majoria procliu a la sublevació, circulava el dia 22 de juliol el rumor de la formació d'aquesta columna (Marí Clerigues, 1968: 116), però veient la impossibilitat d'eixir al carrer i rebel·lar-se davant de l'evolució dels esdeveniments a Castelló, València i poblacions pròximes, van sospesar la possibilitat de tal acció quan el moment i el lloc fora propici.¹⁸

És difícil actualment fer-se una idea de l'ambient regnant aquests dies en els carrers de la ciutat, potser pocs eren conscients en aquells moments

15 "...los obreros querían armas, el Frente Popular estimaba que debía salir una Columna para la conquista de Teruel y sin hacer ningún llamamiento la lista de inscripción de voluntarios abierta contaba con centenares de hombres" (Santacreu, 1937:2)

16 *Heraldo de Castellón*, 23 de juliol de 1936.

17 "...l'industrial castellanenc Jaime Albert fa donació de 500 espadenyes i Ezequiel Dávalos de 1.000 camises per als milicians". *Heraldo de Castellón*, 25 de juliol de 1936.

18 En l'ambient de la ciutat pareix que s'intuïa una possible sublevació perquè rumors i comentaris dubtaven de la fidelitat de la Guàrdia Civil i de la sort de la columna, segons testimoni de Luis Senís, fill del doctor Luis Senís Almela, membre de la columna Casas Sala.

que es trobaven davant de l'inici d'una guerra civil i de la violència que s'anava a produir tant en el front com en la rereguarda, molts pensarien que la sublevació havia fracassat i es tractava de sufocar uns pocs focus on s'havien fet amb el poder les forces reaccionàries. Per a uns significava defensar la legalitat, per a altres l'inici d'un il·lusionant procés revolucionari, mentres també hi havia qui desitjava el triomf de la sublevació amb el conseqüent fi de la República i de tot el que representava.

El dissabte 25 de juliol es reuneixen el governador civil Muñoz Ocaña i l'alcalde de Castelló Aragonés Cucala. A la vesprada ja estan concentrats els voluntaris en la plaça de bous, allí es repartixen els uniformes i es passa llista, presentant-se els dos oficials que s'havien oferit per a manar la força: el capità d'artilleria retirat Luis Sirera Tio¹⁹ i el mestre nacional i tinent d'infanteria, Joaquín Osset Merle²⁰ Després d'una al·locució del capità Sirera a la tropa es desprèn el fervor revolucionari dels milicians i la nombrosa filiació llibertària.²¹

Per la vesprada del 25 de juliol la plaça de bous és escenari d'un emocionant acomiadament de les milícies per part de la població castellonenca, en la caserna de Sant Francesc se'ls unixen un grup de sanitaris amb els doctors Luis Senís i José Candela, autobusos i camions. Aquest primer contingent es tractaria d'una companyia de 180 hòmens de les 3 que s'aconsegueixen formar, les altres no ixen encara per falta d'armament.²² Ja entrada la nit eixiria la resta del contingent i també les dos companyies de la Guàrdia Civil de la comandància de Castelló.

El número de milicians components de la columna és, a l'eixida de Castelló, lleugerament superior al de guàrdies civils, les variacions oscil·len entre els 250-280 guàrdies civils enfront dels 300-400 milicians, després a mesura que avança la columna el número s'incrementa al pas per les distintes poblacions.²³

19 Capità d'artilleria de família aristocràtica, es trobava en la reserva el 18 de juliol de 1936. Enginyer de professió, pareix que per amistat amb el diputat Casas Sala i a requeriment d'aquest que va enviar uns milicians a buscar-li, va accedir a dirigir la columna de milicians. Va acompanyar a Casas Sala a parlamentar amb els sublevats a Poble de Valverde. No consta consell de guerra, però hi ha indicis que apunten al seu afusellament en el cementeri de Terol. (Academia del Cuerpo de Artillería. Fulla matriu de serveis de Luis Sirera Tio).

20 Militar de carrera, natural de Coves de Vinromà, retirat de l'exèrcit durant la República i d'ideologia esquerrana, amic personal de Casas Sala, exercia de mestre a Vistabella i va ser reclutat per a la columna de manera semblant a la del capità Sirera. Les informacions i indicis investigats per la família apunten al seu afusellament en el cementeri de Terol.

21 En l'al·locució les demandes del capità Sirera buscant voluntaris amb experiència per nomenar caps i sergents són contestades amb visques a la FAI i contra la jerarquia.

Casas Sala amb l'allistament en la Columna d'elements exaltats i de la CNT i la marxa d'aquesta junt amb la Guàrdia Civil cap a Terol pretenia evitar tensions i excessos revolucionaris en la ciutat (Ribas, 1955).

22 "...presencia en las calles de miles de ciudadanos antifascistas que prorrumpían en vítores y aplausos". (Santacreu, 1937:2).

23 Joaquín Arrarás (1941:241) i Francisco Aguado (1986:322), ens parlen d'uns 200 guardies i entre 200-250 milicians, mentres que Angela Cenarro(1996:53), calcula 280 els guàrdies civils i 400 els milicians.

DE CASTELLÓ A POBLA DE VALVERDE. L'ITINERARI DE LA COLUMNA

Els primers contingents serien els que arribarien a Sagunt abans de la mitjanit del 25 de juliol de 1936, la Guàrdia Civil poc després (Marí Clerigues, 1968: 120) i més tard la resta, sent objecte d'un recepció magnífica (Santacreu, 1937: 2), la tropa és allotjada en diverses cases per a descansar, dirigint-se després els oficials a l'Ajuntament on es van trobar amb el Subsecretari del Ministeri d'Agricultura i delegat especial del president del govern Diego Martínez Barrio, Leonardo Echevarria. Al poc va aparèixer el diputat d'Izquierda Republicana, Francisco Casas Sala. Hi ha diverses versions, tant dels testimonis directes com de les fonts bibliogràfiques, a l'hora de fixar la incorporació del diputat Casas Sala a la columna. Fonts presencials com l'oficial de la Guàrdia Civil Marí Clerigues informen de la reunió en l'ajuntament i de la disparitat de criteris entre el diputat i el delegat del president del Govern sobre l'exercici de l'autoritat en aquells moments, es contraposen al relat de José Santacreu que assegura que el diputat en companyia de quatre antifeixistes catalans es va incorporar a la columna a Sogorb.²⁴

A Sagunt també s'incorpora el coronel Hilario Fernández Bujanda al comandament de la columna que va eixir de València. Ara es disposava amb l'unió de les dos columnes de poc més de mil hòmens, dels quals quatre-cents eren guàrdies civils. El comandament militar correspondria

La premsa dona informació de la notícia: "A las 8,15 arrancó la columna motorizada formada por grandes camiones y autobuses y coches de turismo en medio del máximo entusiasmo de los que marchaban y de los que aquí quedaban. El momento fue de una gran emoción. La expedición se dirigió al Cuartel de San Francisco donde hizo alto para su aprovisionamiento y terminado éste, reanudaron la marcha los camiones y autobuses, seguidos de varios coches de turismo ocupados por los médicos cirujanos del Hospital Provincial don Luis Candela y don Luis Senis y el doctor Amilivia del Instituto Provincial de Higiene y los practicantes señores Cardona, Muriach y Vidal. Cerraba la expedición un camión de la Cruz Roja con abundante material sanitario y camilleros. La despedida fue emocionante y efusiva por parte del público, autoridades, comisiones del Frente Popular, diputados a Cortes señores Sapiña y Gómez Hidalgo, inspector provincial de Sanidad don Manuel Such, decano del cuerpo de la Beneficencia Provincial doctor don Juan Bellido, médico cirujano doctor don Luis Batalla y otras destacadas personalidades". *Heraldo de Castellón*, 27 de juliol de 1936.

- 24 *Heraldo de Castellón* informa de la tornada del diputat Casas Sala a Castelló el 23 de juliol i de la seua incorporació a la columna a Segorbe on es trobava realitzant tasques d'organització de la mateixa, opinió que també compartí José Ramón Sanchís (2005). Fonts bibliogràfiques també difereixen, Joaquín Arrarás (1941: 241) i Francisco Aguado (1986: 322) situen a Casas Sala a Segorbe, mentres que Salas Larrazábal (1973: 307) es fidel al relat de Marí Clerigues. Antoni Ribas (1955) afirma que Casas Sala després de sufocada la sublevació militar a Barcelona es dirigeix a Castelló en companyia de tres militants d'Actuació Valencianista i té un paper fonamental en les conversacions mantingudes amb el cap militar de la ciutat, tinent coronel Freire, mantenint-se la guarnició fidel al Govern de la República, i en l'organització de les milícies des de Castelló.

al coronel i el comandament polític al diputat, d'ací, que siga coneguda històricament a Castelló com la columna Casas Sala.²⁵

El 26 de juliol (Marí Clerigues, 1968: 121) es va preparar una gran dinar en un magatzem i aquest dinar va estar a punt de provocar uns dels primers altercats entre la població saguntina i els guàrdies civils ja que estos preferien pagar-se el menjar en qualsevol local que menjar el dinar oferit per les milícies. Aquest va ser un altre motiu per a augmentar la tensió entre els guàrdies civils i els milicians.

A la vesprada diversos guàrdies van visitar les instal·lacions de la Companyia Siderúrgica del Mediterrani observant molts grups de milicians armats i que s'estaven construint camions blindats per a enviar-los al front. Les informacions sobre la situació de la columna eren tan imprecises que en un café de la plaça de l'Ajuntament havien escoltat en Radio Valencia que la mateixa columna que encara es trobava a Sagunt havia pres Terol.

Enfront de l'Ajuntament formen la primera companyia de Sogorb i la tercera companyia de Vinaròs, ambdós de la Guàrdia Civil i prop d'allí s'organitzen els voluntaris assumint el comandament com a cap militar de la columna el coronel Hilario Fernández Bujanda. Al matí del 27 de juliol ix la columna cap a Sogorb, el número del contingent s'hauria incrementat considerablement en la ciutat del Palancia, tots ells en al voltant de 50 vehicles entre cotxes, camions, autobusos i ambulàncies.²⁶

Arriben a Sogorb durant el matí del mateix dia i en esta població s'agrega una altra companyia de la Guàrdia Civil provinent de Conca, uns 90 hòmens i 3 o 4 autobusos, el total de guàrdies civils ascendiria ja a 500 (Santacreu, 1937). En total ja són tres companyies d'este cos armat en la columna però no deixen d'integrar-se milicians amb destí a Terol. A l'eixida de Sogorb totes les fonts pareixen coincidir que el nombre de guàrdies civils seria al voltant dels 400 i entre 700-800 els milicians.

La columna eixirà el dia 28 de juliol a primera hora del matí quasi al complet al quedar-se una secció amb cinc grans grups de la primera companyia a Sogorb. La següent parada en el camí és Barraques on arribaran a les dos hores, descansant tots els integrants de la columna

25 No havent de confondre amb la creada a Tarragona per part d'Actuació Valencianista d'Esquerra, una columna amb el mateix nom per a dirigir-se a Terol a mitjans d'agost, batejada amb eixe nom en homenatge al diputat assassinat. *Heraldo de Castellón*, 17 d'agost de 1936.

26 Mentre Salas Larrázabal parla de prop de 400 guàrdies civils i 600 milicians, Marí Clerigues augmenta el nombre de milicians a 800 igual que altres fonts bibliogràfiques mentre que reduïx a 300 els efectius de la Guàrdia Civil, José Santacreu xifra en 80 els jòvens saguntins incorporats a la columna mentre que alguns més s'incorporen dels pobles a última hora. Segons Angela Cenarro una companyia de Segorbe, una altra de Vinaròs, guàrdies de peu de Castelló i alguns de València, ixen de Sagunt 12 autobusos i 3 cotxes per als oficials (280 guàrdies civils i 400 milicians entre ells els diputats Casas Sala, José Hernández, el secretari del PSOE de Castelló Peirat i Santacreu del PC. Segons Joaquín Arrarás (1941: 242) la columna de Castelló comptava amb 233 caps, oficials i guàrdies i 250 milicians, i la de Fernández Bujanda 100 guàrdies i 400 milicians, en l'entrada a Poble de Valverde la columna disposava de 400 guàrdies i 700 milicians.

i recollint informació sobre Terol en quant a efectius rebels i esforços militars per a conquerir-la.²⁷ La tercera companyia va rebre l'ordre de fer una exploració a la vesprada fins a Sarrió i va pernoctar allí a l'espera de la resta de la columna.²⁸

Una altra qüestió arribat este punt en què diferixen les diferents fonts és el moment en que la columna es divideix en dos. Al rebre's informacions d'una infiltració rebel en Mora de Rubielos i Rubielos de Mora, un contingent format per la major part de la Guàrdia Civil, els milicians de Sagunt i comandat pel coronel Fernández Bujanda, continua l'itinerari de la carretera general, mentre més de la mitat dels milicians i uns pocs guàrdies civils, dirigits pel diputat Casas Sala es dirigeixen cap eixes poblacions. Mentre Salas Larrazábal i Francisco Aguado afirmen que la columna es divideix en dos a l'eixida de Segorbe, Joaquín Arrarás, Abel Paz i José Ramón Sanchís defenen que esta divisió en dos contingents es produeix a l'entrar en la província de Terol, i José Santacreu parla de la divisió de forces en l'encreuament de la carretera general amb el desviació a Mora de Rubielos.²⁹

Mora de Rubielos és ocupada sense tindre que fer un sol tir, Casas Sala va resoldre la qüestió política en l'aspecte municipal i el capità Sirera va dirigir el desarmament (Rodríguez de Murviedro, 1937: 2). El 29 de juliol, a primera hora del matí, va eixir de Barraques la columna Fernández Bujanda amb tots els seus efectius arribant a Sarrió, prèviament ocupada pacíficament des de la vesprada del dia anterior a l'haver-se concentrat ja a Terol tots els guàrdies civils d'esta població. Només van estar mitja hora en aquesta població, però l'avanç es va fer més lent perquè es tenien informacions de diversos elements de la Guàrdia Civil i oficials auxiliats per falangistes en Port Escandó. El día 29 es va produir l'entrada de la columna en la Poble de Valverde.³⁰ Aquesta entrada es realitzaria sobre les 9 del matí.

Fins que la columna es dividix en dos el nombre de milicians havia sigut clarament superior al d'efectius de la Guàrdia Civil, però a l'anar el contingent format eminentment per milicians a Mora de Rubielos la relació s'igualava en detriment d'estos, ja que inclús tenint un nombre més gran d'hòmens estan molt pitjor armats, enfront d'unes unitats de la Guàrdia Civil al màxim de les seues capacitats operatives en quant a armament.

27 Un avió enviat des de València facilitava la tasca de reconeixement aeri i d'enllaç.

28 *Heraldo de Castellón*, 29 de juliol de 1936.

29 Referències al tema en les obres ja citades, Abel Paz (2001: 37) precisa que va ser a Barraques i Antoni Ribas (1955) en la localitat de Sarrió.

30 Segons els testimonis directes com el de José Santacreu (1937: 3), el de Marí Clerigues (1969) i el de Joaquín Gil (Sanchís, 2005), així com les fonts bibliogràfiques com Pompeyo García Sánchez (1997), Ángela Cenarro (1996: 54) i *l'Heraldo de Aragón* de 30 de juliol de 1936. No obstant Joaquín Arrarás, Salas Larrazábal, Francisco Aguado, i Abel Paz donen la data del 30 de juliol com la de l'entrada en la població i el dia en què es desencadenen els esdeveniments, només un testimoni directe, potser per equivocació, avala aquesta data.

LA TRAÏCIÓ DE POBLA DE VALVERDE

El 29 de juliol a la vesprada augmenta la tensió entre els milicians i la secció de la Guàrdia Civil de Conca amb diversos altercats, aquest va ser el moment que van aprofitar els comandaments per a començar la sublevació i realitzar la gran matança de milicians.³¹

Els guàrdies civils per sorpresa obrin foc contra els milicians, morint alguns en el xoc, capturen als caps de l'expedició, militars i polítics, i a nombrosos milicians, inclosos alguns que tornaven de Mora de Rubielos, dispersant als restants i apoderant-se de tot l'armament, passant-se a les forces rebels que defenien Terol per aquella carretera.

Diversos testimonis ens parlen de la rebel·lió de la Guàrdia Civil en Poble de Valverde, encara que les fonts no coincideixen en l'element desencadenant i s'intenta justificar tal acció adduint provocacions o situacions de violència i descontrol ocasionades pels milicians en la localitat, que van generar un clima d'alta tensió i va fer inevitable l'actuació del destacament de guàrdies civils. Tot pareix indicar que la sublevació ja estava premeditada amb antelació, els oficials quan es va formar la columna a Castelló el dia 22 van decidir que "harían lo que el honor y la Patria demandaban" (Marí Clerigues, 1968: 114) encara que hi ha dubtes referents a la motivació de la sublevació: una pertorbació de l'orde públic provocada per les milícies o la posada en marxa d'un pla premeditat donat l'ànim marcadament pronacionalista de la guàrdia civil, encara que açò en altres poblacions es va fer de la forma més discreta possible per a passar inadvertida i no posar en perill el pla amb una revolta i el perill que suposava que els tallaren el pas la columna de Castelló (Salas Larrazabal, 1973: 308).

La tensió entre milicians i guàrdies civils ja era latent des de pràcticament un principi, i insuportable ja el dia 29 de juliol (Marí Clerigues, 1969: 100). La Guàrdia Civil va poder esperar a trobar-se en Poble de Valverde per a assegurar-se l'èxit de l'acció, fer valdre la seua superioritat numèrica en eixe moment i evitar l'arribada a temps del destacament que es trobava en Mora de Rubielos i de reforços per als milicians al trobar-se a pocs quilòmetres de Terol, lloc on havia triomfat la sublevació i on podrien unir-se rapidament a les seues forces.³² Una acció espontània i no planificada com alguns intenten justificar és molt difícil que no deixara ni una sola víctima entre els guàrdies civils quan en un enfrontament imprevisit el més normal és que es produïsquen baixes per les dos parts.

31 Informació recollida per José Ramón Carbonell de testimonis orals. La sublevació de la Guàrdia Civil va produir el cercol de la casa-caserna a Sagunt el 30 de juliol res més conèixer-se la notícia pels supervivents que tornaven de la massacre.

32 "...nuestro proyecto seguía siendo acercarnos todo lo posible a Teruel, al objeto de que los milicianos no pudiesen recibir refuerzos a tiempo. A tal fin, decíamos a nuestros enlaces, para que lo comunicasen a las tropas, que tuviesen calma y serenidad". Marí Clerigues (1973).

Els testimonis provinents de fonts militars intenten justificar una acció de rebel·lió o traïció difícilment justificable, ens parlem del saqueig, incendi i orgies dels milicians la nit del 30 el que obliga a actuar a la Guàrdia Civil (Aguado, 1984: 324), adduint també que els comitès rojos esperaven a la columna en els pobles cremant esglésies, violant dones i afusellant hòmens honrats (Marí Clerigues, 1969: 100),³³ es va incendiar l'església avivat per la calor regnant (García Sánchez, 1997),³⁴ Esta situació de pillatge i descontrol també ens la transmet el testimoni escrit d'un guàrdia civil que va participar en els fets.³⁵

Testimonis directes com els dels milicians Daniel Clarós i Joaquín Gil, i els dels veïns del poble José Monleón i León Fuertes (García Sánchez, 1997) ens parlen de la normalitat absoluta que va protagonitzar l'arribada dels milicians a Poble de Valverde, la seua relació amb els veïns i entre milicians i elements militars. Els milicians ajudats de regidors de Poble de Valverde van començar la requisita d'armes entre els veïns desafectes, en eixe moment la Guàrdia Civil realitza per sorpresa una descàrrega tancada que causa la morts a alguns milicians i s'inicia un tiroteig entre guàrdies civils i milicians que va causar la mort d'un important número d'aquests.³⁶

33 També ho assegura en un article publicat per ell mateix en *l'Heraldo de Aragón* el 31 de març de 1937. El tinent-alcalde de Castelló, Pascual Albella va voler reunir als comandaments dels milicians per aturar aquests desmans.

34 En l'incendi també coincideixen els testimonis arrellegats en la població recentment com l'entrevista realitzada el 15 de juliol de 2006 amb la dona de Ramón Monleón, veïna de Poble de Valverde, amb 6 anys quan es van produir els fets. Segons el testimoni de Luis Senís, fill del metge Luis Senís Almela, membre de la columna, recollit de les informacions transmeses pel seu pare, l'església no es va cremar sinó que va ser desallotjada i buidada de totes les seues pertinences —el que per a la sensibilitat de molts va suposar un saqueig i profanació— per a ser convertida en hospital militar o de campanya.

35 Testimoni escrit en 1996 per Gerardo Martínez Argilés, fill del guàrdia civil protagonista dels fets, segons apunta Carlos Martínez, fill i net d'ambdós "... días decisivos aquellos. a finales de julio, un columna sale desde Valencia para tomar Teruel, que el día 22 se sublevó. se detiene en Puebla de Valverde. en ella van unos 200 guardias civiles de la comandancia de Castellón. A los diez minutos se entró en el pueblo, arde la iglesia. traía la columna un tanque de gasolina para su aprovisionamiento, amontonan los bancos, los riegan y le pegan fuego. los milicianos detienen a los "carcas", llenan el ayuntamiento de personas de orden, en espera de un fatal desenlace. asaltan las tiendas y se emborrachan. Crece el clamor, el capitán ordena a los guardias que cerquen el pueblo y que hagan fuego a discreción. Son numerosos los muertos y heridos. Se detiene a toda la plana mayor."

36 Segons el testimoni del milicià Daniel Clarós en les pàgines de *l'Heraldo de Castellón*, 18 d'agost de 1936 i *El Mercantil Valenciano*, 20 d'agost de 1936. "Cuando estábamos realizando estos registros se presentó un grupo de guardias civiles que dijeron ser las únicas autoridades para efectuar registros y no nosotros, a lo que contestamos que puesto que estábamos ya en terreno faccioso y combatientes y defensores de la República, teníamos por lo tanto derecho a tomar esas medidas. Al oír el capitán de la Guardia Civil nuestra réplica, dijo volviéndose hacia los guardias: ¡Ahora!, haciendo sobre el grupo de milicianos una descarga cerrada, de resultados de la cual cayeron sobre los guijarros de la calle unos valerosos muchachos llenos de fervor republicano. A partir de este momento se inició un intenso tiroteo entre los milicianos antifascistas y la ya Guardia Civil facciosa. En las calles de Puebla de Valverde quedaron tendidos 35 cuerpos humanos entre milicianos y republicanos del pueblo". En aquest testimoni també coincideix José Monleón, president de la Agrupación Socialista de Puebla de Valverde. *Verdad*, 11 d'agost de 1936.

L'enfrontament va poder durar uns 20 minuts, els milicians van ser sorpresos i després de l'intercanvi de tirs posats a la fuga, molts d'ells segurament no disposarien ni d'armament, Luis Senís arrellegant el testimoni de son pare coincideix amb el que relata José Santacreu (1937: 2,3), els guàrdies civils disparen als milicians des de la part alta del poble –tot va poder començar en l'ermita del Loreto, -plaça de la Guàrdia Civil-, molts d'ells desarmats, fugen costa baix en direcció al cementeri, al costat del qual es troba un barranc on alguns salten amb la intenció de fugir i altres són abatuts.³⁷

Marí Clerigues és el testimoni directe per part dels sublevats, la Guàrdia Civil, ens relata com es produïx la sublevació una vegada arribada la secció de Segorbe i com després de la veu "A les armes"! el combat es va generalitzar en breus segons ens diu:

Corrían varios milicianos en busca de refugio, puño en alto, gritando todavía "Viva la República" y algún otro "Viva el comunismo libertario". Los guardias alentados por la oficialiad y las clases ya no se preocupaban de dar vivas. Uno de los oficiales empujó a un grupo de milicianos hacia una casa, ya dentro ordenó el oficial que los desarmasen, volviendo él a la calle donde se cruzaban tiros y más tiros, entre Guardia Civil y milicianos. Había que parapetarse entre coches y camiones, ventanas y esquinas. Todos estaban en peligro, pues los tiros salían de todas partes, sin saberse si eran de amigos o enemigos. Es la característica del combate en las calles de un pequeño pueblo. Los ayes de dolor de los heridos que rodaban por las calles eran agobiantes. Más seguros y tranquilos estaban ya los muertos que yacían por el suelo. La confusión fue enorme durante quince minutos. No llegó a veinte minutos la duración de la lucha. Pronto se llegó a la desbandada. Los milicianos tuvieron que esconderse en establos y corrales o huir por el campo.

VÍCTIMES I REPRESSIÓ

Hi ha diferents versions dels testimonis dels fets, totes coincidixen en les nombroses baixes mortals entre els milicians producte de l'enfrontament –però difereixen en el número que oscil·la entre 13 i 35 segons l'estimació més baixa o la més alta, i també coincideixen en la inexistència de víctimes mortals entre els guàrdies civils, només alguns ferits.

Després de l'enfrontament es va produir una desbandada refugiant-se els que van poder en cases de camp i per la muntanya, altres van córrer cap a Mora de Rubielos i es van trobar amb la columna de Casas

37 "...cuando nos dirigíamos a recibir órdenes de la Guardia Civil, un capitán de ellos, raquíto y calvo, dio la voz de ¡Fuego! Inmediatamente los cuatrocientos civiles, como obedeciendo a un plan premeditado, dispararon sobre nosotros, sembrando el suelo de cadáveres. Como buena mente pude me tiré a un barranco, pero minutos después fui apresado e indultado de fusilado por mi condición de chofer, pues me necesitaban para llevarles a Teruel". (Sanchís, 2005).

Salas que es dirigia en aquells moments cap a la Pobla de Valverde. El coronel cap de la columna, Hilario Fernández Bujanda, va ser detingut per dos guàrdies i fet presoner en un autobús de la Valldeusense junt amb altres detinguts, van ser també detinguts un total de 47 milicians,³⁸ entre ells el diputat Casas Sala i els oficials Luis Sirera i Joaquín Osset, que sembla al tindre notícia dels fets i ja prop de la població, es van decidir per iniciativa del diputat a acostar-se a parlamentar amb els comandaments de la Guàrdia Civil amb l'esperança de reconduir la situació.³⁹

El relat de José Santacreu és molt il·lustratiu respecte d'això encara que no oferix una xifra concreta ni de víctimes ni de presoners, si que ens oferix informació sobre el mode en què van ser capturats el diputat Casas Sala, el capità Sirera i el tinent Osset:

Reanudamos la marcha y al cabo de poco tiempo, a la vista ya de Puebla de Valverde, unos campesinos venían corriendo desesperadamente hacia nosotros, con los brazos levantados, desencajados, lívidos, los ojos desorbitados y llenos de terror. –Camaradas ¡la Guardia Civil... la Guardia Civil se ha sublevado! ¡Están fusilando a los milicianos y a los hombres del pueblo! Nos costaba trabajo creerlo. Pero con el alma agujereada de dudas emprendimos otra vez la marcha. Y ahora eran otros campesinos que huían del pueblo quienes nos anunciaban –¡Traición! y otros ¡Traición! y más mujeres ¡Traición! Sin bajar de los coches llegamos hasta la entrada de Puebla de Valverde. El pueblo está emplazado sobre un cerro pequeño. Las primeras casas están cortadas verticalmente sobre la misma carretera. Y aquí, en la carretera pina y estrecha, los vehículos estaban encajonados sin poder retroceder. Se nos prohibió con tonos enérgicos que bajásemos a tierra. Una lluvia fina y menuda daba una patética decoración al paisaje. Varios tiros secos y profundos llenaban el aire de tragedia. Allí mismo, a nuestros pies, al borde de la carretera, en los trigales que forman el vértice del barranco, había un hombre tendido junto a un haz de trigo rubio

38 En aquest número coincideixen pràcticament totes les fonts com Daniel Clarós, milicià castellonenc que dona la xifra de 47 morts, per a José Monleón 48, un més, i el relat de Joaquín Gil no dóna un nombre total de milicians capturats, parla dels seus 14 companys amagats en l'Ajuntament.

39 Testimoni oral de José Vicent, fill del suboficial José Vicent Casimiro, present en el moment en què el diputat Casas Sala pres la decisió i li ordena que no li acompanye, decisió gràcies a la qual el suboficial segurament salva la vida. Marí Clerigues també ens conte la tensió latent en eixos moments, la detenció del coronel Fernández Bujanda, del diputat Casas Sala i els seus acompanyants: “simultáneamente, cerca del empalme de la carretera de Mora a Puebla, otro grupo de guardias encontraron al diputado Casas Sala, quién, poniendo sus manos en los bolsillos como pretendiendo sacar una pistola, que desde luego llevaba, les amenazó con palabras insultantes. Los guardias tuvieron que apuntar sus fusiles, obligándole a levantar los brazos, y le detuvieron. Un capitán, al enterarse acompañado de otro oficial, se hizo cargo del diputado, el cual manifestó que se había equivocado y que respondería de lo que fuese. Luego, en el autobús de los prisioneros, dijo también que aquello no hubiese ocurrido de haberse formado la columna con milicianos solamente, todo lo cual se proponía ponerlo en claro en las Cortes. También fueron detenidos el capitán Sirera, jefe de milicias, el catedrático Araujo, y otros hasta un total de 47.”

yazonado. Se revolvió desesperadamente, el pobre. De su cuerpo salía la sangre a borbotones. Y cuanto más se retorció, más sangre derramaba. Y más arriba había otro hombre herido, y otro, y un muerto... Aquello era desesperante. Unos hombres, unos camaradas heridos que necesitaban de nuestra ayuda, y nosotros inmóviles, sin poder bajar a atenderles, para no aumentar, para no hacer más sangrante la tragedia.. Crispábamos los puños de rabia. Es esta una visión que jamás escapará de nuestro recuerdo. Entre tanto, Casas Sala, Sirera y Osset, con los brazos en alto –brazos abiertos para efusiones cordiales, pero nunca para cometer villanías y traiciones- se dirigieron a parlamentar con aquellos miserables de alma de charol. ¡Por aquel camino se fueron para no volver jamás! Su bondad no les podía hacer creer que quienes ayer y esta mañana habían sido sus amigos fueran ahora sus verdugos... Se produjo una espera larga, angustiada y terrible. Sobre la cuneta, a unos cien metros de distancia, veinte hombres, veinte hombres en plena juventud, permanecían tendidos y exánimes, despanzurrados por la ferocidad de la guardia civil. La lluvia, delgada y tenaz, era como una imprecación contra la barbarie fresca y reciente. Por fin, después de permanecer más de una hora en los autobuses, decidimos retroceder ante el peligro de ser copados por la guardia civil sublevada y los refuerzos que pudiera recibir de Teruel.

La nova columna organitzada estava formada ara només per uns 350 guàrdies civils, amb 5 cotxes lleugers i 16 autobusos, altres fonts xifren en poc més de 400 el nombre de components, més els 47 presoners. Fosquejant arriba a Port Escandó, avançada de les primeres forces addictes als rebels, falangistes i rebels al comandament del tinent Castaño, ja entrada la nit fan la seua entrada a Terol, sent rebuts davant de l'Escola Normal pel cap de la Comandància, Pedro Simarro (Marí Clerigues, 1969).

El dia 30 de juliol el comandant Francisco Rios Romera que estava al front de les companyies de la Guàrdia Civil de Castelló integrants de la columna, segons pareix amb remordiments pels fets, va decidir llevar-se la vida.⁴⁰ Els motius d'aquest suïcidi també són objecte de controvèrsia segons diverses fonts, però en un tema tan complex, subjectiu i amb tants matisos psicològics, mai sabrem la motivació verdadera, o si es va deure a diversos factors i influències.⁴¹

40 "A las once de la mañana, se celebró en la Normal un acto de confraternidad y compañerismo entre la fuerza de aquella columna y la de Teruel. El jefe de la Comandancia arengó a la tropa, terminando el acto con vivas a España, al Ejército y a la Guardia Civil. Cuando la oficialidad se disponía a marchar al Hotel Aragón para celebrar en comida de hermandad el fausto suceso de Puebla, y cuando menos se esperaba, sonó un tiro, como disparo de pistola. El comandante Ríos se había suicidado en la esquina de uno de los pabellones de la Normal". (Marí Clerigues, 1969: 103).

41 Marí Clerigues relata en diverses ocasions aspectes de la conducta del comandant com si es tractara d'una personalitat depressiva, Aguado pensa que va ser fonamental el tracte donat als guàrdies civils a l'entrar a Terol per part del tinent coronel Simarro, mentres que Pompeyo García Sánchez atribueix el suïcidi a un possible penediment del comandant que fins unes hores abans havia conviscut i confraternitzat amb els que ara havia traït, i a remordiments deguts al perill que suposa aquesta actuació seua per a la seua família que va quedar a Castelló.

Es realitzen els primers consells de guerra a Terol. El 31 de juliol se celebra consell de guerra sumaríssim d'urgència contra el diputat Casas Sala i el coronel Hilario Fernández Bujanda, sentenciats a mort són executats l'endemà, ambdós apareixen inscrits en el Registre Civil de Terol com difunts, on consta com a causa de la mort "hemorràgia interna" així com en el llibre de Registre del Cementiri de la ciutat, només Salas Larrazábal (1973: 307) menciona el capità Sirera com també condemnat per consell de guerra.

Segons el testimoni del xòfer Daniel Clarós, detingut a Terol, després dels successos de Pobla de Valverde:

...junto a su celda estaban el diputado por Castellón Casas Sala y el coronel de Carabineros que mandaba la columna. El día primero de agosto, sobre la una de la tarde, se presentó el teniente coronel fascista de la Guardia Civil con varios números a sus órdenes, dándoles a conocer que habían sido sentenciados a muerte. Seguidamente me sacaron del calabozo pasando a ocuparlo el señor Casas Sala. A las siete de la tarde del día 1 de agosto sacaron esposados a Casas Sala y al coronel para ser fusilados. En el momento de salir oí estas palabras del coronel de Carabineros: «Digan a mi esposa que muere sin comulgar un caballero cumpliendo su palabra de honor y de lealtad a la República».⁴²

Tots els presoners van ser conduïts a Terol i segons els diversos testimonis dels fets es va afusellar als dirigents de la columna a la ciutat i la resta de milicians va ser afusellada al dia següent a les tàpies del cementiri de Pobla de Valverde on els van portar.⁴³

Com podem observar els testimonis directes coincideixen en el número de detinguts i en l'episodi repressiu de l'afusellament l'endemà dels detinguts –menys Marí Clerigues que omet qualsevol al·lusió a la repressió-. Una explicació a la disparitat de xifres sobre les víctimes mortals dels fets, és que una bona part de la bibliografia que ha tractat el tema omet els afusellaments, per la qual cosa poguera ser que les xifres més altes quant a víctimes producte del combat oferides per fonts militars o de la Guàrdia Civil inclogueren els afusellats l'endemà en Pobla de Valverde,

42 Els insurgents van oferir la seua pròpia versió dels fets segons la qual es va reunir un consell de guerra per a jutjar pels tràmits de juí sumaríssim al coronel Fernández Bujanda i al diputat Casas Sala, el coronel no va voler comparèixer davant del consell on van ser condemnats a mort. *El Mercantil Valenciano*, 18 d'agost de 1936.

43 Joaquín Gil, xòfer de la columna, ens diu: "Todos los prisioneros fueron llevados a Teruel, de donde les trajeron de nuevo para fusilarles a las cuatro de la mañana en grupos de a cinco, sin darles el tiro de gracia. Ya anochecido varios vecinos llegaron hasta el cementerio de Puebla de Valverde, encontrándose con que varios de los fusilados todavía daban señales de vida, pudiendo salvar de la muerte a un muchacho como de unos 15 años". *El Mercantil Valenciano*, 20 d'agost de 1936, p. 1-2. També coincideix en aquests fets José Monleón, president de l'Agrupació Socialista de Pobla de Valverde.

ocultant així la naturalesa d'aquestes morts, ocultant la repressió (Cenarro, 1996: 55).⁴⁴

Mari Clerigues (1969: 106) ens relata com forces de la Guàrdia civil es van desplaçar a Pobla de Valverde per a arreplegar ferits i soterrar morts, i emportar-se als metges que s'havien quedat curant ferits el dia anterior, no ens parla del trasllat de presoners ni de la seua execució, però sí que tenim constància pels diferents testimonis de què disposem, entre les fonts bibliogràfiques Pompeyo García Sánchez també ens parla d'aquest trasllat de presoners però només comptabilitza 22, els quals efectivament són afusellats en les tàpies del cementeri després de desistir de fer-ho en la plaça del poble per les queixes de la dones.⁴⁵

Sembla improbable que foren 47 els afusellats en Pobla de Valverde, però si potser, uns pocs menys, ja que a aquest número que coincideix amb el de presoners caldria descomptar el dels afusellats a Terol (Casas Sala, Fernández Bujanda i possiblement Luis Sirera i Joaquin Osset), el dels metges Senís i Candela i el dels xòfers de la columna.

LA TRAÏCÍO DE POBLA DE VALVERDE. CONSEQÜÈNCIES I CONTEXT HISTÒRIC

La premsa de Castelló omet qualsevol informació sobre els fets durant els primers dies d'agost, encara que evidentment en mitjans oficials ja se sabia el que va pasar i les fatals notícies es van conèixer rapidament entre la població, amb l'arribada de testimonis i milicians que van poder escapar.

Al carrer una forta commoció i indignació davant els fets dóna pas a Castelló a l'actuació de grups radicalitzats que ja el 3 agost provoquen algun conflicte amb la Guàrdia Civil sufocat amb la intervenció del Governador Civil (Smyth, 1977: 33) i els fets de la Pobla poden suposar l'aparició dels primers casos de repressió en la rereguarda a la província, a Sagunt la reacció popular i furiosa produeix l'assetjament de la caserna

44 Quant al número de morts en el camp de batalla veiem com hi ha més disparitat en la xifra, des dels 13 nomenats per José Monleón (Sanchís, 2005), els 17 i 20 de les fonts historiogràfiques militars com la Historia de la Cruzada Española i Francisco Aguado respectivament, passant pels 50 o més citats per Pompeyo García Sánchez, Mari Clerigues, també recollits per Angela Cenarro, fins a les 72 víctimes producte del combat esmentades per Abel Paz i Martínez Bando.

45 Segons notícies d'una carta escrita per l'alcalde d'Alcalà de Xivert a l'Agrupació de Mestres Laics de Catalunya que s'interessava per la localització del diputat Casas Sala, relata que el nombre de presoners de la guàrdia civil va ser de 25 i que l'endemà de la sublevació van ser conduïts novament a Pobla de Valverde i afusellats, Casas Sala va morir al crit de "Viva la República" i que "amics seus van estar poble i van veure el cadàver". També el que va ser milicià, José Ramón Torrent, en una entrevista conservada al Centre de Documentació de la Memòria Històrica de la UJI, assegura que Casas Sala va morir a Pobla de Valverde. Però l'abundant bibliografia, documentació, testimonis i altres proves indiquen clarament que el diputat Casas Sala va ser afusellat i soterrat en el cementeri de Terol. *Heraldo de Castelló*, 15 d'agost de 1936.

de la Guàrdia Civil el 30 de juliol i les primeres morts de dretans i religiosos com a venjança a la cruel traïció que va suposar la mort de desenes de veïns (Carbonell, 2006: 69).

En l'àmbit polític i militar es formen noves columnes que parteixen cap a Terol com la Columna de Ferro i la Torres-Benedito, afermant l'idea de combatre la revolta en aquells indrets veïns on havia vençut l'alçament militar amb el creixement de la desconfiança envers els militars suposadament fidels a la República després de l'experiència viscuda. El 4 d'agost per orde del governador civil, son traslladats en un barco els guàrdies civils que havien quedat a Castelló a la ciutat d'Alacant i les seues famílies expulsades de la caserna.⁴⁶

Durant els successius mesos són freqüents les referències en la premsa als successos de la Pobla i a la figura del diputat Casas Sala, el 8 d'agost *L'Heraldo de Castellón* recull per primera vegada notícies de la rebel·lió, es succeïxen les notícies sobre l'evolució dels milicians en el front de Terol amb la presa de nou de poblacions com Mora de Rubielos, Sarrió i Pobla de Valverde. Entre aquestes notícies cap destacar la creació per Izquierda Republicana del grup "La Desesperada" amb el seu desig de venjar la mort del diputat Casas Sala⁴⁷ el relat del milicià Daniel Clarós testimoni dels fets, i les visites de comissions de dirigents i polítics de Castelló al front de Terol que es succeïxen durant agost i setembre.⁴⁸

Les notícies sobre la mort del diputat Casas Sala són confuses al principi, *l'Heraldo de Castellón* del 24 d'agost recull un article del *Diluvio* de Barcelona informant de la confirmació de l'afusellament o desaparició de Casas Sala i una necrològica d'aquest i l'endemà Izquierda Republicana continua les indagacions respecte al seu parador perquè considera contradictòries les notícies sobre la seua desaparició que apunten a un possible afusellament.

També els fets de la Pobla de Valverde i els seus protagonistes comencen a formar part de la memòria oficial i històrica de la ciutat i les seues comarques. Carrers i edificis de la ciutat portaran els seus noms. L'1 de setembre en el ple de l'Ajuntament de Castelló els regidors Marí i Torrent proposen el canvi de retolació de varis carrers, entre aquests el carrer Major per Casas Sala "en memòria de l'home polític que va donar la seua vida a fi de la llibertat", també el capitán Sirera donarà nom a un carrer de la ciutat, i altres carrers de localitats de la província com Vallibona, Cabanes, Pobla d'Arenós també portaran el nom de Casas Sala.⁴⁹ L'escola d'Alcalà de Xivert durà també el nom del diputat, un nom que ha sigut restituit al col·legi actualment.

46 *Heraldo de Castelló*, 4 d'agost de 1936.

47 *Heraldo de Castelló*, 14 d'agost de 1936.

48 El reportatge titulat "Unes hores en el front de batalla" recull la visita d'una comissió de la Diputació Provincial al front de Terol encapçalada pel seu president Matías Sangüesa.

49 Boletín Oficial de la Provincia de Castellón, 1936.

La Junta de Govern del Col·legi d'Advocats de Castelló adopta l'acord, segons recull l'*Heraldo de Castellón* del 21 de setembre, que figure en el primer lloc de la llista de col·legiats el nom de Francisco Casas Sala, personalitat a què se li succeïxen els homenatges en diferents actes públics –inauguració de la caserna de la Desesperada, un acte d'Izquierda Republicana en el Grao, un homenatge el 14 d'abril de 1937 –aniversari de la República–, un altre acte a Vilafranca– i un multitudinari homenatge celebrat el 2 d'octubre de 1937.⁵⁰

Els successos de Pobla de Valverde van ser claus en l'aspecte militar i van causar una important commoció social i política en la zona republicana, especialment a Castelló i Sagunt, influint sobre l'actuació de les milícies i dels diferents comitès locals en localitats del País Valencià –radicalitzant en alguns casos les seues actuacions–, sobre diversos aspectes de la vida en la rereguarda, i militarment van ser determinants en fets com l'assalt a les casernes de València i altres poblacions i en la formació de noves columnes de voluntaris.

La sublevació de Pobla de Valverde va donar lloc a la formació d'un front de guerra definit i va suposar la frustració d'una ràpida i fàcil presa de Terol per les forces lleials a la República assegurant-se els rebels el control de la capital i el domini de part d'una província en què la seua orografia li dona un important valor estratègic, alleujant la pressió que sobre Aragó estaven sotmesos per part de forces i columnes catalanes des de la província d'Osca fins al nord de la de Terol. Per a l'Estat Major Republicà, Terol suposava una falca en el territori que controlava i un ferm perill per la proximitat a les costes castellonenques en el cas d'una forta ofensiva, resultant una frustració que en un front amb una neta superioritat numèrica favorable a les milícies republicanes no s'haguera pogut conquerir el territori sublevat de la província aragonesa. La fallida d'aquesta incursió va permetre als rebels guanyar temps i reforçar les seues posicions.

Aquests esdeveniments suposen també un dels primers fracassos de les milícies populars, una estructura de cossos armats que intentaven suplir a l'exèrcit tradicional convertint-se en garants del procés revolucionari que es volia emprendre al mateix ritme de la guerra. Malgrat tot el Comité Executiu Popular de València, gran part de l'opinió pública i de partits del Front Popular van acabar atribuint a la Junta Delegada del Govern la responsabilitat del fracàs.

Es va consolidar una línia de front a l'Aragó i a partir de setembre els dirigents militars del Comité Executiu Popular aconseguiren estructurar un exèrcit milicià al llarg del front amb les columnes Torres-Benedito, columna de Ferro, Eixea-Uribes i la Peire, amb una important aportació de milicians i dirigents castellonencs (Mainar, 1998).

⁵⁰ *Heraldo de Castellón*, 1 d'octubre de 1936.

BIBLIOGRAFÍA

AGUADO, FRANCISCO (1984): *Historia de la Guardia Civil, tomo V. Los agitados años treinta*, Madrid, Planeta.

ARRARÁS IRIBARREN, JOAQUÍN, dir. (1941): *Historia de la Cruzada Española, vol. IV, tomo XV*, Madrid, Ediciones Españolas

BEEVOR, ANTONY (2006): *La Guerra Civil*, Barcelona, Crítica.

AVILÉS FERRÉ, JUAN (1985): *La izquierda burguesa en la II República*, Madrid, Espasa Calpe.

CALZADO, ANTONIO (2006): *España en armas* dins MAINAR, ELADI (2006 a): *La Guerra Civil en la Comunidad Valenciana. El fracaso del golpe de Estado*, Valencia, Prensa Valenciana.

CARBONELL, JOSÉ RAMÓN I PORCAR, JUAN LUIS (2006): "La traición de la Puebla. Milicianos saguntinos en la columna Fernández Bujanda" dins *Braçal*, núm. 34, 2006.

CARDONA, GABRIEL (2004): *República y Guerra Civil. Historia de España tomo XL*, Madrid, Espasa Calpe.

CASANOVA, JULIÁN I CENARRO LAGUNA, ANGELA (2001), *El pasado oculto. Fascismo y violencia en Aragón*. Zaragoza, Mira Editores.

CASTILLA DEL PINO, CARLOS (2006): *El uso social de la memoria*, El País, 25 de juliol, 15.

CENARRO LAGUNAS, ANGELA (1996): *El Fin de la esperanza. Fascismo y guerra civil en la provincia de Teruel 1936-1939*, Teruel, Instituto de Estudios Turolenses.

GABARDA, VICENT (1996), *La represión en la retaguardia republicana. País Valenciano (1936-1939)*, Valencia, Institut Alfons el Magnànim.

GARCÍA MONTOYA, JUAN (198-): *Represión en Teruel durante la guerra civil*. (Llistat manuscrit).

GARCÍA SÁNCHEZ, POMPEYO (1997): *Crónica humana de la batalla de Teruel*, Teruel, Hijo de A. Perruna.

GRAU REIG, VICENT (1995): *República i guerra: republicanisme i revolució a Castelló, 14 abril 1931-desembre 1936*, Universitat de València, Treball d'investigació.

JULIA, SANTOS, coord. (1999), *Víctimas de la guerra civil*. Madrid, Temas de hoy.

MAINAR, ELADI (1998): *De milicians a soldats. Les columnes valencianes en la Guerra Civil Espanyola (1936-1937)*, València, Universitat de València

MAINAR, ELADI (2006 a): *La Guerra Civil en la Comunidad Valenciana. El fracaso del golpe de Estado*, Valencia, Prensa Valenciana.

MAINAR, ELADI (2006 b): "La guerra civil al País Valencià" dins *Guerra, franquisme i transició*, València, Edicions del País Valencià.

MARÍ CLERIGUES, JUAN BAUTISTA (1968): "La Guardia Civil en el Alzamiento Nacional. La Columna de Puebla de Valverde" dins *Revista de Estudios Históricos de la Guardia Civil*, nº 2.

MARÍ CLERIGUES, JUAN BAUTISTA (1969): "La Guardia Civil en el Alzamiento Nacional. La Columna de Puebla de Valverde" dins *Revista de Estudios Históricos de la Guardia Civil*, nº 3.

- MARTÍNEZ BANDE, JOSÉ MANUEL (1970): *La invasión de Aragón y el desembarco de Mallorca*. Madrid, Monografías de la guerra de España nº 5, Librería San Martín.
- MONLLEÓ, ROSA (2006): *La memoria histórica*, Levante 9 d'abril, 4.
- MOYA JULVE, JOSÉ VICENTE (2005): *Alcalà de Xivert: revolució, guerra y represió 1936-1948*, Benicarló, Centre d'Estudis del Maestrat.
- PAZ, ABEL (2001): *Crónica de la Columna de Hierro*. Barcelona, Virus.
- RIBAS GRAU, ANTONI (1955): *Mig segle d'història manresana*. Manuscrit no publicat.
- RODRÍGUEZ DE MURVIEDRO (1937): *Honor de charol*, Generación Roja, 27 de juliol, 2
- SALAS LARRAZÁBAL, JESÚS (1973): *Historia del Ejército Popular de la República*, Madrid.
- SANCHÍS, JOSÉ RAMÓN (2005), "Nuevas aportaciones sobre la guerra civil en la provincia de Teruel a través de la prensa valenciana (julio-agosto 1936)" dins *VII Jornadas de Castilla-La Mancha sobre investigación en Archivos*, Guadalajara.
- SANTACREU, JOSÉ (1937): *La traición de Puebla de Valverde*, Generación Roja, 27 de juliol, 2, 3.
- SMYTH, TERENCE (1977), *La CNT al País Valencià 1936-1937*, Valencia, Eliseu Climent.
- TUSELL, JAVIER (1997): *La República. Historia de España*, Madrid, Espasa.